

**Archeologische onderzoek van de begraafplaats
van het Minderbroedersklooster aan de
Varkenmarkt te Gorinchem (Zuid-Holland)**

met bijdragen van A.J. Busch en H. Strattmann

Projectnummer: 1998-X-1
Datum: 12 oktober 1998
Opdrachtgever: Gemeente Gorinchem
Gorinchem
Opgesteld door: Pieter M. Floore
Rotterdam

INHOUD

1.	INLEIDING	1
2.	VOORONDERZOEK	1
	2.1 <i>ligging en gebruik locatie</i>	1
	2.2 <i>bodemsamenstelling en de geohydrologische situatie</i>	1
	2.3 <i>historische achtergrond</i>	2
3.	VRAAGSTELLING EN ONDERZOEKSOPZET	4
4.	UITVOERING VELDWERK	5
5.	BESPREKING RESULTATEN	5
	5.1 <i>beoordeling resultaten</i>	7
6.	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	7
7.	REFERENTIES	8

BIJLAGEN

1. Uitwerking van het onderzoek naar een zestal skeletten afkomstig uit een kloosterbegraafplaats te Gorcum door Henriëtte Strattmann
2. Locatiekaart
3. Vlaktekening Varkenmarkt

1. INLEIDING

Op de vindplaats Varkenmarkt in de gemeente Gorinchem (prov. Zuid-Holland) is in opdracht van de gemeent Gorinchem door P.M. Floore een archeologische noodonderzoek verricht van een begraafplaats uit de 15e-16e eeuw behorend bij het verdwenen minderbroedersklooster "Onze Lieve Vrouwe te Bethlehem".

De aanleiding voor het onderzoek was de toevallige vondst van een aantal begravingen achter drie 17e eeuwse panden aan de zuidzijde van de Varkenmarkt (nrs. 15-19) die op dat moment gerestaureerd werden door stichting Stadsherstel.

De opgraving is met behulp van vrijwilligers uitgevoerd op zaterdag 27 en maandag 29 april 1996. Tijdens dit onderzoek werden in totaal eenendertig grafkisten blootgelegd waarvan 27 begravingen zijn geborgen.

De opgraving had tot doel om binnen de beperkte onderzoekstijd zo verantwoordelijk mogelijk de menselijke resten te bergen en het vastleggen van een eventuele stratigrafie en datering van de afzonderlijke begravingen.

De opgegraven botresten zijn voor nader fysisch-antropologisch onderzoek beschikbaar gesteld aan dr. G.J.R. Maat van het Anatomisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit van Leiden. Een volledige rapportage van dit onderzoek is in bewerking en zal de opgravingsgegevens van het onderzoek uit 1996 aanvullen. Een reeds voltooid studentonderzoek van begravingen 1 t/m 6 door H. Strattmann presenteert enkele voorlopige resultaten van het fysisch-atropologisch onderzoek.

2. VOORONDERZOEK

2.1 LIGGING EN GEBRUIK LOCATIE

De locatie is gelegen op het achterterrein van drie panden aan de zuidzijde van de Varkenmarkt, nrs. 15-19, gemeente Gorinchem, provincie Zuid-Holland (kaartblad 38d, coördinaten: 126.55/427.10). De objectcode is VM 1996. Op afbeelding 1 wordt de precieze ligging van de locatie weergegeven. De vindplaats was eigendom van de Stichting Stadsherstel te Gorinchem en was ten tijde van het onderzoek opengelegd als gevolg van een ingrijpende restauratie en verbouwing tot horecagelegenheid van drie naast elkaar gelegen panden. Het totale onderzochte terrein had een afmeting van ca. 8 x 14 m (zie afbeelding 2).

2.2 BODEMSAMENSTELLING

De bodem waarin de begravingen waren aangetroffen bestaat uit geel-bruin zand met klei met weinig verontreinigingen. Het niveau waarop de bovenzijde van de doodkisten zichtbaar werd bevond zich op ongeveer 1.00 meter + NAP. Het oorspronkelijke looppniveau van de begraafplaats of het kerkhof zal ruim 80 cm hoger hebben gelegen op 1.80 - 2.00 m + NAP. De zand met klei bodem is hoogstwaarschijnlijk in de late middeleeuwen opgebracht om het terrein bouwrijp te maken. De ongestoorde ondergrond die uit klei, veen en zandlagen zal bestaan, is niet aangetroffen. De archeologisch werkzaamheden reikten niet tot die diepte. De dikte van het opgebrachte pakket kon daarom niet bepaald worden.

2.3 HISTORISCHE ACHTERGROND

De geschiedenis van de minderbroeders in Gorinchem door A. J. Busch, ten tijde van publicatie stadsarchivaris van Gorinchem (verschenen in de Gorcumse Courant 8 mei 1996 naar aanleiding van de vondst van de skeletten aan de Varkenmarkt)

Het kloosterleven stond in de middeleeuwen hoog aangeschreven. Veel jongemannen en -vrouwen zagen het als hun ideaal zich uit het wereldse leven terug te trekken om zich binnen de beslotenheid van kloostermuren geheel te wijden aan hun Heer en Schepper. Dat er ook in Gorinchem kloosters waren is bekend. Straatnamen als Broerensteeg en Zusterhuis herinneren er nog aan.

De oudste bedeloorde is die der minderbroeders (fratres minores) naar de stichter Franciscus van Assisi ook wel franciscanen genoemd. De orde ontstond omstreeks 1210 in Italië, waar Franciscus leefde en in 1226 stierf. De orde kreeg al spoedig verbreiding over grote delen van Europa. In 1242 was in Middelburg een dergelijk klooster te vinden en een paar jaar later -1244- is in Utrecht sprake van een klooster van franciscanen, ook Dordrecht had een klooster van minderbroeders. Dat bedelorden stedelijke bevolkingscentra opzochten ligt voor de hand. De kloosterlingen waren door hun glofte van armoede voor hun onderhoud geheel afhankelijk van aalmoezen en giften van de burgerij. Binnen de orde gold een zeer strenge regel van armoede. Zo behoorden zelfs de kloostergebouwen en de bijbehorende terreinen niet tot de kloosters, maar ze werden beschouwd als kerkelijke eigendommen. De kloosters hadden een uitgestrekte omgeving als rechtsgebied, het zogenaamde termijngebied. Gorinchem lag binnen de invloedssfeer van het Utrechtse minderbroedersklooster, zodat het klooster een termijnhuis was van de Utrechtse vestiging. Tussen beide stichting ligt maar liefst twee eeuwen. Volgens stadsbeschrijver Kemp zou het zijn gesticht in 1454 en stond het belkend onder de naam "*Onze Lieve Vrouwe te Bethlehem*". De gevelsteen met het opschrift "Dit is in Bethlehem" zou later de gevel sieren van het pand Gasthuisstraat 25.

In zijn nagelaten geschriften weet stadsbeschrijver Cornelis van Zomeren meer bijzonderheden mede te delen. Volgens deze bron zou in 1454 een gedeelte van het kloostercomplex zijn voltooid. Letterlijk schrijft hij: "*...dat op dit jaar het choor en het pand aan de noordzijde gebouwd is...*". Tot het complex behoorde een kerkgebouw. Op een schilderij uit 1568 met een gezicht op Gorinchem is de kerk van de minderbroeders herkenbaar aan een toren met spits. De bijgeplaatste naam geeft zekerheid dat het de franciscanenkerk is.

Volgens dezelfde auteur vond in 1455 de inwijding plaats van het hoofdaltaar in het koor van de kerk. Het was een fraai altaar met een afbeelding van de kruisafneming van Christus, met Maria, Johannes en de stichter van de franciscanen Franciscus van Assisi. In het koor stonden bovendien levensgrote beelden van St. Franciscus en van de H. Bonaventura, een vooraanstaande volgeling in het midden van de 13de eeuw die leiding aan de franciscanen heeft gegeven. De kerk moet behoorlijke afmetingen hebben gehad, zoals ook blijkt uit de oprijzende toren op het schilderij. Behalve het hoofdaltaar waren er twee zijaltaren. Ondanks het feit dat de kerk bij een bedelorde hoorde, telde het interieur verscheidene fraaie kunstwerken. Waar de kerk precies stond valt heden ten dage zonder graafwerk niet vast te stellen. Op de uit omstreeks 1560 daterende kaart van Jacob van Deventer staat langs de huidige Bloempotsteeg een gebouw getekend. Of dit de

minderbroederskerk is of het klooster, is niet duidelijk. Tot het kloostercomplex behoorde een tamelijk groot gebied, omsloten door Bloempotsteeg, Vijfzinnenstraat, Haarstraat en Arkelstraat. Dit terrein zal omstreeks 1450 nog grotendeels onbebouwd zijn geweest. H. van Hoogdalem wees in 1969 in een krantenartikel er al op, dat de toen in aanbouw zijnde spaarbank in het zuidelijkste gedeelte van de kloostertuin stond. Voor de aanwezigheid van een tuin met bomen zijn bewijzen voorhanden. Van 1517 dateert een verordening waarbij de stedelijke overheid het kaatsen verbood bij het klooster der observanten (franciscanen) en ook het schieten op spreeuwen en andere vogels was uitdrukkelijk niet toegestaan. Hetzelfde keurboek vermeldt als plaats van het observantenklooster de Arkelstraat. In 1512 huisden er 21 kloosterlingen, waarvan 17 priesters.

Een gedeelte van de kloosterhof deed dienst als begraafplaats, waar de gestorven kloosterlingen een laatste rustplaats kregen. Deze rustplaats is na ruim vier eeuwen wreed verstoord door de bouwwerkzaamheden bij de panden van de Stichting Stadsherstel Gorinchem aan de Varkenmarkt. Bij het afgraven van het terrein achter de huizen kwamen doodkisten aan het licht, waarin zich stoffelijke resten bevonden. De kisten zijn op zeer korte afstand van elkaar aan moeder aarde toevertrouwd. De graven waren niet gedekt door een zerk. Vermoedelijk was elk graf kenbaar door een verhoging van wat aarde met een eenvoudig houten kruis, zoals men kan verwachten bij lieden die niet aan het aardse hechtten. De beenderen van de blootgelegde kisten zijn per kist bijeen gehouden en blijven beschikbaar voor wetenschappelijk onderzoek. Ruim dertig kisten zijn aangetroffen, maar onder de omringende bebouwing en de Varkenmarkt zullen ongetwijfeld meer menselijke resten te vinden zijn. Bij het planten van de kastanjabomen op de Varkenmarkt waren ook al graven aangetroffen, evenals bij het maken van een schuilkelder gedurende de Tweede Wereldoorlog.

Ten tijde van de beeldenstorm in 1566 was ook het klooster aan de Arkelstraat het doelwit. In de processtukken van de Raad van Beroerten - de zogenaamde Bloedraad - is er sprake van een zekere Jacob Matthijsz. die "*...hebbende groote kragt gebruykt op het clooster van de minnebroers in Gorinchem...*" Het moeten bange dagen zijn geweest voor de overste, de gardiaan, en zijn franciscanen. Volgens de aanklacht tegen Adriaen Dircksz. van den Heuvel had hij de gardiaan opdracht gegeven de kerk van het klooster te ontruimen en zich met zijn kloosterlingen terug te trekken. Ze zouden dan in ruime mate levensmiddelen krijgen. Hij zei te spreken namens het stadsbestuur, maar dat was niet waar. Het was de bedoeling de kerk der minderbroeders te gebruiken voor de verkondiging van de nieuwe leer door de predikanten. Na de onlusten keerde de rust weer in Gorinchem en het sobere leven binnen de kloostermuren hernam zijn oude gang. Maar dat zou niet van lange duur zijn, niet meer dan stilte voor de storm. In juni 1572 kregen de geuzen toegang tot de stad. De geestelijken werden gevangen genomen, waaronder de franciscanen met hun gardiaan Nicolaas Pieck, bijna 38 jaar oud en Gorcumer van geboorte. De dienaren van de Katholieke Kerk werden in de Blauwe Toren blootgesteld aan mishandelingen. Vervolgens gingen ze per schip naar DenBriel, waar uiteindelijk in de vroege ochtend van woensdag 9 juli 1572 zeventien priesters en twee broeders werden opgehangen om wille van hun standvastigheid in het geloof. Onder hen Nicolaas Pieck met acht paters en twee broeders uit het klooster aan de Arkelstraat.

De Paters verdreven, het klooster leeg. De Staten van Holland gaven burgemeesteren opdracht "*...het convent ende die kerke van de grauwe monniken aldaar doen demolleeren en afbreeken en dat binnen veertien dagen...*", zoals Van Zomeren mededeelt. Zo verdween alles wat herinnerde aan

de minderbroeders uit Gorinchem. Alleen de begraven franciscanen bleven als stille getuigen in de kloostertuin achter.

Enkele jaren later - op 4 augustus 1579 - besloot de vroedschap het kloostercomplex te egaliseren en in kavels uit te geven voor woningbouw zonder te letten op de graven. De opbrengst van de percelen was bestemd voor de fortificatiewerken van Gorinchem.

En zo gebeurde het dat van stadswege percelen grond werden verkocht, meestal aan timmerlieden die er huizen bouwden. Die verkoop geschiedde overigens pas veel later in de jaren '90, toen de aanleg van de verdedigingswerken rond de stad in volle gang was. Op 3 oktober 1593 kocht de timmerman Oth Ottensz. het erf op de hoek van de Arkelstraat en de Haarstraat, eens behorende tot het terrein van de minderbroeders. Een zekere Adriaen Petersz. kwam op 31 mei 1595 in het bezit van een perceel "*...leggende aen den Haerstraet opte plaetse daer 't minrebroederen klooster placht te staen...*". Deze aanduiding wil niet zeggen dat het klooster daar stond maar dat het terrein afkomstig was van het klooster. De bewijzen dat het klooster in die contreien heeft gestaan zijn dus in de archieven terug te vinden, maar waar precies wordt niet aangegeven.

Het gehele kloosterdomein werd voor de bouw van hun huizen uitgegeven, met uitzondering van wat nu Varkenmarkt heet. Op die plaats zou het minderbroedersklooster hebben gestaan, als de resolutie van de vroedschap van 2 juni 1580 letterlijk moet worden genomen. Het bestuurscollege besloot toen die plek te bestemmen tot besstenmarkt, maar dat klopt weer niet met de indertijd aangetroffen menselijke beenderen midden op de Varkenmarkt. Tot in 1978 werd daar de wekelijkse biggenmarkt op maandagochtend gehouden. Nu is het de plaats waar tijdens de Paas- en Pinkstermarkt het kleinvee wordt verhandeld.

In 1572 kwam dus een einde aan de vestiging van franciscanen in Gorinchem. Onder moeilijke omstandigheden hervatte een pater franciscaan in 1628 de zielzorg in deze stad en dat zou onafgebroken duren tot in 1988. Na het vertrek van pater H. van Eeuwijk O.F.M. namen de wereldlijke geestelijken van het bisdom Rotterdam die taak over.

3. VRAAGSTELLING EN ONDERZOEKSOPZET

Het onderzoek van de begraafplaats aan de Varkenmarkt was een noodopgraving. Op donderdag 25 april 1998 kwamen twee werklieden die voor Stichting Stadsherstel met egalisatiewerk op het achterterrein van de drie panden aan de Varkenmarkt bezig waren meet een zojuist gedane vondst van twee mensenschedels naar de opgraving aan de Blyenhoek waar de schrijver van dit rapport namens de gemeente Gorinchem met een archeologisch bodemonderzoek bezig was.

De mededeling van de werklieden dat er meer begravingen waren gevonden bevestigde al direct het vermoeden dat een deel van de begraafplaats van het minderbroedersklooster blootgelegd was.

Het minderbroeders of franciscanerklooster heeft een opmerkelijke rol gespeeld in 1572, de periode van alteratie toen Gorinchem de zijde koos van de Prins van Oranje en de opstandige steden. Zoals beschreven in het artikel van Busch was een deel van de martelaren van Gorcum uit dit klooster afkomstig.

Archeologisch gezien heeft de vondst van de begravingen een hoge waarde. De stichting en het einde van het minderbroedersklooster is historisch goed gedocumenteerd. De datering van de begravingen ligt tussen 1455 en 1572.

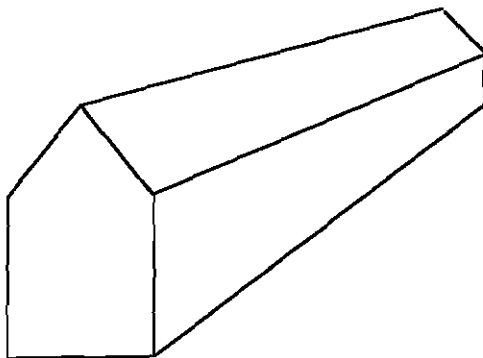
Allereerst dient vastgesteld te worden of hier uitsluitend kloosterlingen begraven zijn of dat de begraafplaats ook beschikbaar was voor anderen. Verder kan het fysisch-antropologisch onderzoek van de menselijke resten die hier in 117 jaar begraven zijn, ondermeer inzicht leveren in de demografie, gezondheid en begravingsgebruiken van een bepaalde groep binnen de Gorinchemse samenleving. Uiteindelijk zal het mogelijk zijn om vergelijkingen te maken met onderzochte populaties uit dezelfde periode uit Delft, Dordrecht of Leiden.

4. UITVOERING VELDWERK

Stichting Stadsherstel stelde op zaterdag 27 en maandag 29 april een kleine graafmachine beschikbaar. De opgraving werd uitgevoerd door vrijwilligers uit Gorinchem en omstreken en stond onder leiding van P. Floore. Met de graafmachine kon het vlak schoongemaakt worden tot op het niveau waar de graven zich in de bodem aftekenden. Na handmatig opschaven is het vlak ingemeten, getekend en gefotografeerd. De inhoud van de kisten is met de hand verzameld. Zo zorgvuldig als mogelijk was, zijn de skeletten per graf verzameld en geadmistreerd. Hier en daar is een graf wat schoongemaakt en zijn detailfoto's genomen, dit is door tijdgebrek niet bij elk graf mogelijk geweest. Een werkelijke opgraving is derhalve niet uitgevoerd.

5. BESPREKING RESULTATEN

De opgegraven doodkisten bevonden zich op een open terrein achter twee panden aan De Varkenmarkt die door Stichting Stadsherstel tot een horeca gelegenheid werden verbouwd. Het achterterrein zou overbouwd worden en daarvoor had men het terrein 50-60 cm afgegraven en ter voorbereiding van nieuwbouw negen betonnen heipalen ingelaten. Tijdens de afgraving troffen werklieden begravingen aan die vervolgens aan de schrijver van dit rapport gemeld werden. Met behulp van een kleine graafmachine was het mogelijk om het terrein van losse grond te ontdoen en een leesbaar vlak aan te leggen. Het vlak en daarmee ook de bovenzijde van de kisten, bevond zich aan de oostelijke zijde op ongeveer 1.10 m + NAP. Aan de westelijk zijde bevond het vlak zich iets lager, op ongeveer 0.85 + NAP.

Schematisch voorstelling van kist nr. 1

Er tekenden zich dertig houten kisten in de bodem af. Op twee kisten na, waren alle deksels van de kisten met de uitgraving en grondwerkzaamheden al verdwenen. Van kist 1 leek het deksel dakpanvormig te zijn geweest. Het deksel bestond uit twee brede planken die ingeklapt in de kist lagen.

De inhoud van de kisten was opgevuld met in de loop der tijd ingespoeld zand. De hoge grondwaterstand veroorzaakte ook dat enkel laag gelegen kisten vol met water stonden. De goede kwaliteit van het houten van de kisten doet vermoeden dat de grondwaterstand niet erg variabel was.

Ook bevonden zich op het terrein twee ingegraven houten tonnen die aan de hand van het erin aangetroffen aardewerk, gedateerd konden worden in het midden van de 18e eeuw. De tonnen hadden dus geen relatie met de begraafplaats maar behoorden bij de later op het geëgaliseerde kloosterterrein gebouwde burgerlijke huizen.

De kisten waren alle oost-west gericht ingegraven. De begravingen waren in zeven noord-zuid lopende rijen geplaatst. De rijen zijn op tekening 2 aangegeven.

De botresten uit de kisten zijn met de hand verzameld. Door tijdgebrek is niet de gebruikelijke zorgvuldigheid in acht genomen. Klein botmateriaal van handen en voeten is niet apart verzameld. De houding van de overledenen is niet gedetailleerd opgetekend omdat voor ontruiming de skeletten niet uitgeprepareerd zijn. Door het snelle handmatig verzamelen kunnen skeletonderdelen verloren zijn gegaan.

<u>Graf no.</u>	<u>Rij</u>	<u>Bovenzijde</u>	<u>Onderzijde</u>	<u>Conditie</u>	<u>Overig</u>
1	II	0.96	0.80	gearticuleerd	<i>deksel</i>
2	II	1.05	0.80	gearticuleerd	<i>deksel</i>
3	I	1.10	0.85	gearticuleerd	
4	II	1.10	0.86	gearticuleerd	
5	I	1.09	0.98	gearticuleerd	
6	II	1.06	0.94	gearticuleerd	<i>oversnijdt 30</i>
7	III	0.95	0.76	gearticuleerd	<i>heipaal</i>
8	IV	0.98	-	verrommeld	
9	IV	0.99	0.80	verrommeld	
10	V	0.98	0.77	gearticuleerd	
11	IV	0.99	0.84	gearticuleerd	
12	III	1.02	0.84	bijna leeg	<i>oversnijdt 30</i>
13	III	1.06	0.92	gearticuleerd	
14	VI	0.85	0.72	gearticuleerd	
15	VII	0.89	0.71	verrommeld	<i>heipaal</i>
16	VI	0.88	0.75	gearticuleerd	
17	III	0.87	0.59	gearticuleerd	
18	III	0.82	0.51	verrommeld	<i>oversnijdt 20</i>
19	IV	0.85	0.61	verrommeld	
20	IV	0.83	0.59	gearticuleerd	
21	IV	0.83	0.62	gearticuleerd	
22	I	1.10	-	leeg	<i>heipaal en kist</i>
23	I	1.08	-	leeg	
24	V	0.92	0.67	gearticuleerd	
25	V	0.87	0.81	gearticuleerd	
26	V	0.85	0.72	gearticuleerd	
27	V	0.89	0.54	gearticuleerd	
28	VII	0.90	0.69	gearticuleerd	

29	VII	0.94	0.62	gearticuleerd	
30	III	1.06	-	leeg	
31	I	1.12	-	leeg	heipaal, oversnijdt 22

5.1 BEOORDELING RESULTATEN

De eenendertig begravingen van de Varkenmarkt maken duidelijk deel uit van een grotere begraafplaats of kerkhof die klaarblijkelijk behoorde tot het Gorcumse minderbroedersklooster. Eerdere vondsten van begravingen op het huidige plein van de Varkenmarkt en verder naar het zuiden onder de spaarbank aan de Bloempotsteeg doen vermoeden dat er of sprake was van een grotere begraafplaats of van minimaal twee dicht bij elkaar gelegen kleinere dodenakkers. Het valt niet uit te sluiten dat ten tijde van het klooster personen zowel in de kerk als in de kloostertuin of hof begraven zijn. De onderzochte begravingen lijken in een open ruimte begraven te zijn aangezien er geen resten zijn gevonden van een kerkgebouw of kloosteromgang. Er zijn geen grafstenen of zerken gevonden. De graven zullen eenvoudig gemarkeerd zijn geweest met een houten kruis of naamplank. Enkel graven oversnijden andere wat aangeeft dat de begraafplaats waarschijnlijk gedurende de hele kloosterperiode in gebruik is geweest. De plaatsen van de graven waren zeker niet gefixeerd. De lokaties waren alleen bij benadering bekend, mogelijk door de positionering in rijen. Vooral na het verdwijnen van de graftekens konden slordigheden optreden en oudere rustplaatsen geraakt worden. Dit verklaart gedeeltelijk de aanwezigheid van lege en verrommelde graven zoals no. 8, 12, 22. Toch kan het voorkomen van de geïsoleerde verrommelde graven als 9, 18 en 19 en het lege graf no. 28 niet direct verkaart worden.

Het geordende patroon in duidelijke noord-zuid gerichte rijen geeft geen aanwijzing over de grote van de begraafplaats. Duidelijk is wel dat de begravingen zich verder onder de huidige bebouwing uitstrekken. Wie men op de begraafplaats begroef is niet helemaal duidelijk, het voorlopige onderzoek van Strattmann toont in ieder geval aan dat de plaats niet uitsluitend voor kloosterlingen bestemd was. Twee van de zes onderzochte skeletten waren vrouwen, waarschijnlijk bevinden zich onder de andere nog niet onderzochte skeletten ook vrouwen. Het wijst erop dat dit deel van de begraafplaats ook voor leken beschikbaar was.

6. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

De aangetroffen begravingen aan de Varkenmarkt maken deel uit van een grotere begraafplaats die zich maximaal uitstreckte van de noordzijde van de Varkenmarkt tot aan de Bloempotsteeg. Ze kunnen gedateerd worden tussen 1454 en 1572. Alle begravingen waren met het hoofd naar het westen gericht. De begraafplaats was geordend in noord-zuid verlopende rijen die waarschijnlijk lagen in een open ruimte en niet binnen een kerkgebouw of kloostergang. Hoewel er sprake was van een minderbroedersklooster tonen de begravingen van minstens twee vrouwen aan dat het terrein ook voor begravingen van leken beschikbaar was.

De onderzochte begravingen zijn wegens tijdgebrek haastig geborgen. Veel details, vooral met betrekking tot het begrafenisritueel konden niet vastgesteld worden. Het verdient aanbeveling om bij toekomstige ingrepen in de bodem rond de Varkenmarkt, hoe beperkt ook, archeologisch onderzoek

te verrichtten. Van belang is de bepaling van de omvang van de begraafplaats, de lokaties van de kloostergebouwen en kloosterterrein die tot op heden nog niet bekend zijn en het verzamelen van meer begravingen om de steekproef van 27 begravingen te kunnen uitbreiden.

8. REFERENTIES

Busch, A.J., Graven van minderbroeders aan Varkenmarkt: Resten gevonden bij graafwerkzaamheden stadsherstel, *Gorcumse Courant*, 8 mei 1996

Skeletten monniken gevonden in Gorcum, *De Dordtenaar*, 2 mei 1996

Topografische Provincie Atlas van Nederland, (West-Nederland 1: 50.000), Groningen 1989.

Uitwerking van het onderzoek naar een zestal skeletten
afkomstig uit een kloosterbegraafplaats te Gorcum

Amsterdam, 9 maart 1998

Henriëtte Stratmann

De ontdekking en opgraving van een dertigtal skeletten.

In het voorjaar van 1996 ontdekten arbeiders tijdens hun bouwwerkzaamheden aan de zgn. Varkenmarkt te Gorcum menselijke botten. Nadat drs. P.M. Floore, werkzaam bij het IPP (Instituut voor Pre- en Protohistorie), hierover was geïnformeerd begon men op 27 april 1996 met de opgraving van de skeletten. De skeletten werden gevonden op een voormalige begraafplaats behorend bij een Franciscaner klooster (bedelorde). Drs. P.M. Floore was verantwoordelijk voor de opgraving die met behulp van enkele amateur-archeologen werd voltooid.

Achtergrondinformatie over vindplaats.

Stadsarchivaris A.J. Busch weet aan te tonen dat de begraafplaats van voor 1572 stamt (*gorcumse courant & de Dordtenaar*). Volgens stadsbeschrijver Kemp werd het klooster, waartoe de begraafplaats behoorde, in 1454 gesticht. In 1572 werd het klooster gesloten en hebben er geen begrafenisplaatsen meer plaatsgevonden. 1572 is ook het jaartal waarin de zgn. 'Martelaren van Gorcum' zijn opgehangen. Deze martelaren waren priesters en paters die omwille van hun 'Paapse' geloof gedood werden in Den Briel. In 1579 werd het klooster gesloopt.

In de jaren negentig van de 16 eeuw werden percelen grond verkocht die behoorden bij het Franciskanerklooster. Het gehele kloosterdomein werd voor de bouw van huizen uitgegeven m.u.v. wat nu Varkenmarkt heet en waar volgens bronnen van stadsarchivaris Busch en stadsbeschrijver Kemp het franciskanerklooster heeft gestaan. Het bestuurscollege besloot destijds de 'Varkenmarkt' als beestenmarkt te gebruiken. Dit schijnt echter weer niet te kloppen met de indertijd aangetroffen menselijke beenderen midden in de varkenmarkt. Tot 1978 deed de varkenmarkt dienst als wekelijkse biggenmarkt. De begraafplaats waar de skeletten gevonden zijn behoorde vermoedelijk tot de kloosterhof.

Aantallen.

Volgens de overzichtstekening zijn 27 van de in totaal 30 kisten met skeletten geruimd. Deze informatie is echter niet in overeenstemming met het aantal geruimde kisten waarvan in het artikel uit '*de dordtenaar*' sprake is (31). De skeletten met de nummers 1 t/m. 6 zijn onderwerp van dit onderzoek.

Vondstomstandigheden

*Er zijn geen bijvondsten; uitsluitend de beenderen en de houten kisten waarin de beenderen begraven lagen.

*Over de periode waaruit de skeletten dateren kan gesteld worden dat de individuen begraven zijn tussen 1454 (zeer waarschijnlijk iets later) en 1572. (op grond van gegevens van Busch en Kemp)

*Wat betreft de ligging is vastgesteld dat alle kisten op hetzelfde niveau begraven zijn; de bodem van de kist bevond zich gemiddeld op 78 cm diepte. Er zijn geen oversnijdingen van de kisten. Op grond van de ordentelijke wijze waarop de kisten geordend zijn kan men vermoeden dat de graven gemarkeerd waren met graftekens. Dit kan ook worden geconcludeerd op grond van het ontbreken van zerken.

*De kisten zijn aangetroffen op een oppervlakte van 10mx30m

*alle skeletten zijn in dezelfde richting ter aarde besteld. Rugligging en met het hoofd naar het westen

De **Conservering van het skeletmateriaal** is redelijk. Volgens drs. P. Floore zaten nagenoeg alle kisten vol zand dat er in de loop van de tijd ingespoeld was (Floore 1996). In het algemeen kan gesteld worden dat skeletten die zich in een zandbodem bevinden onderhevig zijn aan een (vergeleken met een löss-bodem) snelle decompositie van met name het 'softtissue'. Opgeloste bestanddelen kunnen zich in een zandbodem immers sneller verspreiden dan in een zwaarder en minder doorlatend sediment zoals löss (Herrmann, 1990:10). Verder stonden sommige kisten vol met water.

Factoren die bijdragen aan de decompositie van skeletmateriaal zijn onder te verdelen in fysische factoren, chemische factoren en biologische factoren. (Herrmann, 1990:7-13)

*Fysische factoren. Water en zand kunnen aan het bodemoppervlak begraven botten als het ware afslijpen. Ook temperatuur- en vochtigheidsveranderingen kunnen een beschadigende (uitzetten en scheuren) uitwerking hebben. Sedimentverschuivingen en de druk van de aarde kunnen ertoe leiden dat botten breken of verbrijzelen.

*De chemische factoren die bijdragen aan de decompositie van skeletmateriaal zijn aan te tonen op grond van een verandering in de samenstelling van de mineralen in het bot, de zgn. 'mineraal matrix' (Herrmann, 1990:8). Deze veranderingen kunnen zelfs zo sterk zijn dat het skelet in zijn geheel wordt afgebroken en door bodemverkleuring nog slechts als silhouet in de bodem herkenbaar is.

*De derde factor die bijdraagt aan de decompositie van skeletmateriaal is de biologische. Micro-organismen zoals bacteriën, algen en schimmels kunnen bijdragen aan de decompositie van skeletmateriaal doordat ze het botmateriaal binnendringen. De 'boorkanalen' die op die manier gevormd worden zijn zichtbaar met behulp van een lichtmicroscop.

determinatie van skeletmateriaal

morfologische geslachtsbepaling

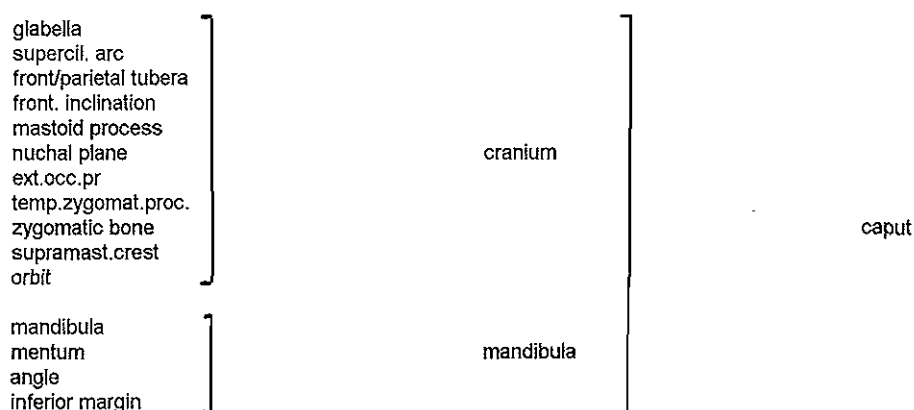
De morfologische geslachtsbepaling baseert zich, wat betreft het skelet, op verschillen in vorm en grootte van bepaalde beenderen bij mannen en vrouwen.

Het meeste uitsluitsel geven de geslachtsverschillen bij het bekken en vervolgens bij de schedel (met onderkaak). De mate waarin een mannelijke schedel verschilt van een vrouwelijke schedel is overigens grofweg te definiëren op grond van de robuustheid (die bij mannen doorgaans groter is).

Het 'fysisch antropologisch rapport' van Prof.dr. G.J.R. Maat volgend is wat betreft het bekken gekeken naar de volgende tien kenmerken:

pre-auric sulcus
greater sciatic notch
pubic angle/arch
arc compose
innom. bone
obturator for.
ischial body
iliac crest
iliac fossa
pelvic inlet

Wat betreft de schedel is gekeken naar:

Alle kenmerken krijgen een waardering tussen de +2 (extreem mannelijk) en -2 (extreem vrouwelijk). Een uitzondering hierop vormt de arc compose die beoordeeld wordt als ofwel +1 danwel -1. De hoeveelheid kenmerken waarover men een uitspraak kan doen bepaalt de nauwkeurigheid van de geslachtsbepaling. Het inschatten van de juiste waardering gebeurt op grond van standaardvoorbeelden. Het ene kenmerk geeft meer uitsluitel over het geslacht dan het andere. Teneinde hiermee rekening te houden vindt een weging plaats waardoor het ene kenmerk 1 maal meetelt, het andere 2 maal en weer een ander kenmerk 3 maal. Bij het bekken bedraagt het totaal van de wegingswaarden 19 en bij de schedel bedraagt het 24 (of 32 wanneer ook de onderkaak (mandibula) meegerekend wordt).

Geslachtsbepaling onderzochte skeletten (waarbij 'w' de som van de gewichten van de bepaalde kenmerken is).

nummer	bekken	w	schedel	w	schedel & mandibula	w	seks
1	0.6	10	0.333	18	/	/	man
2	-0.88	9	-0.625	24	-0.718	32	vrouw
3	/	/	0.263	19	0.370	27	man
4	-0.857	14	-0.958	24	-0.875	32	vrouw
5	0.43	16	-0.9	24	-0.75	32	man
6	1.315	19	0.947	19	1	27	man

Van de 6 onderzochte skeletten zijn er vier van het mannelijk geslacht en twee van het vrouwelijk geslacht. Het vijfde skelet heeft een mannelijk bekken terwijl de schedel als vrouwelijk beschouwd moet worden. Aangezien het bekken een doorslaggevendere graadmeter voor de bepaling van het geslacht is ga ik ervan uit dat het om een man met een vrouwelijk (weinig robuust) hoofd gaat. De vindplaats van de skeletten, een begraafplaats van een Franciscaner klooster te Gorcum, doet vermoeden dat de aldaar begraven personen van het mannelijk geslacht zouden zijn. De aanwezigheid van de twee vrouwelijke skeletten is te verklaren op grond van het feit dat bij een klooster (zoals in Dordrecht) ook vaak een burgerbegraving te vinden is.

Bij Herrmann (1990:73) is te lezen dat de onderzoeker bij twijfelgevallen in de geslachtsdiagnose zijn toevlucht kan nemen tot een 'metrische methode' die bovendien objectiever is dan de tijdens het onderzoek gehanteerde methode die gebaseerd is op morfologische verschillen. Deze metrische methode is echter niet gehanteerd.

skeletleeftijdsbepaling voor volwassenen

Om na te gaan of het bij een skelet om een volwassene danwel een onvolwassene gaat kijkt men eerst naar de ontwikkeling van het gebit. Met uitzondering van skelet 1 gaf het gebit bij de onderzochte skeletten meteen uitsluitel. Bij skelet 1 is dan ook bekeken of de epifyse van het sleutelbeen gesloten was. De onderzochte skeletten zijn allen volwassenen.

Infans 1	0- 6 jaar	/
Infans 2	7-12 jaar	/
Juvenis	13-20 jaar	/
Adultas	20-40 jaar	1
Maturitas	40-60 jaar	4
Senilis	60-w jaar	1

De leeftijdsbepaling bij volwassenen wordt bepaald door een combinatie van een viertal verschillende kenmerken. Over hoe meer kenmerken men iets kan zeggen bepaalt de nauwkeurigheid van de leeftijdsbepaling.

De methode waarbij men zich baseert op een combinatie van verschillende kenmerken wordt de 'complexe methode' genoemd (Hermann, 1990:57). Deze methode die in 1970 ontworpen is door Ascadi en Nemeskeri is vooral geldig bij een Europese populatie. De vier verschillende kenmerken zijn:

1- De verbening van de kraakbeenverbinding van de 'symfysis pubis'.
De 'symfysis pubis' verbindt de linker en rechter bekkenhelft met elkaar. Na verloop van tijd verbeent deze verbinding en wordt een bepaald reliëf zichtbaar. De oppervlaktestructuur van dit reliëf wordt onderverdeeld in 5 fasen (die gerelateerd zijn aan een bepaalde leeftijd).

2- De verbening/sluiting van de schedelnaden; de zogenaamde sutuurobliteratie.
Bij 16 verschillende stukken schedelnaad wordt aan de binnenkant (endocraniaal) van de schedel vastgesteld in welke mate deze verbeent/gesloten zijn. Ook hier vindt een verdeling in 5 fasen plaats die variëren van open tot gesloten.

3- De spongiosastructuur van de proximale humurusepifyse en

4- De spongiosastructuur van de proximale femurepifyse.

De spongiosastructuur kan beoordeeld worden nadat de epifyse van de humerus (en/of femur) longitudinaal is doorgezaagd. De structuur wordt ingedeeld in 6 fasen. Gesteld kan worden dat naarmate een persoon ouder wordt de interne structuur van het bot steeds zwakker wordt. In de zesde (qua leeftijd de oudste) fase is het spongiosa nog slechts in de vorm van kleine eilandjes zichtbaar. Ook kan het spongiosa geheel ontbreken.

Leeftijd van onderzochte skeletten:

nummer	FS	SF	SH	ES	leeftijd in jaren	gebaseerd op
1	/	3	/	3	48-57	Sjøvold, 1975
2	/	4	/	5	65-74	Sjøvold, 1975
3	/	/	/	1	23-40	Ascádi, 1970
4	/(v)	2	3	5	47 +/- 3	Sjøvold, 1975
5	3	4	5	4	55,75 +/- 2,5	Sjøvold, 1975
6	3	2	2	4	51,75 +/- 2,5	Sjøvold, 1975

FS	facies symfysealis pubis	(fase 1-5)
SF	spongiosastructuur proximale femurepifyse	(fase 1-6)
SH	spongiosastructuur proximale humurusepifyse	(fase 1-6)
ES	endocraniale sutuurobliteratie	(fase 1-5)

Wat betreft de skeletten 4, 5, en 6 kan worden uitgegaan van een betrouwbaarheid van 80-85%.

gebtsstatus van onderzochte skeletten:

nummer	NE	AM	PM	NI	NC	AV	CA	NA	FN	PE
1	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
2	32	9	6	1	/	16	/	1	1	+
3	32	11	9	2	1	10	/	1	1	++
4	32	25	4	3	1	0	+	0	0	+
5	32	19	2	3	3	8	-	0	0	+
6	32	0	5	11	7	16	+	0	0	+++

NE	aantal geërupteerd (max.32)
AM	ante mortem verlies
PM	post mortem verlies
NI	aantal geïnspecteerd
NC	aantal cariës
AV	alveolair verlies(pm)
CA	calculus
NA	aantal abscesses
NF	aantal fistulas
PE	periodontitis

Van skeletnummer 1 was de schedel tot aan de neus voorhanden. Zowel boven- als onderkaak ontbraken. Ik durf, vooral gezien de grote hoeveelheid alveolair verlies en het relatief geringe aantal geïnspecteerde tanden geen uitspraken te doen over de toestand van de onderzochte gebitten. Voor mij als leek lijkt het erop dat ze slecht onderhouden zijn (gebaseerd op hoge mate van AM verlies). Als enige bijzonderheid valt op te merken dat de kaakgewrichten van de skeletten nummer 2 en 3 versleten waren. Een dergelijke slijtage noemt men temporomandibular joint (T.M.J.) osteoarthritis. De slijtage van het gebit is niet in kaart gebracht.

bepaling staande lichaamslengte van volwassenen

De meest betrouwbare benadering van de lichaamslengte vindt plaats door een 'in situ' meting. De vrees dat een 'in situ' meting te laag/te klein zal uitvallen vanwege het ontbreken van 'soft tissue', is ongegrond. Na de dood rekt een lichaam uit, en de mate van uitrekking compenseert het ontbreken van huid op hoofd en onder voetzool.

Wat betreft de onderzochte skeletten waren er geen gegevens over 'in situ' metingen voorhanden. De lichaamslengte is dan ook berekend op grond van de lengte van de pijpbeenderen. De berekening baseert zich op de aanname dat de lengte van de betreffende pijpbeenderen in een bepaalde regelmatige verhouding tot de lichaamslengte staat. Grofweg worden er twee methoden gehanteerd: die van Breitinger (1937) en die van Trotter en Gleser (1952, 1958). Beide methoden zijn gebaseerd op regressie-vergelijkingen (Hermann, 1990:91). Bij de onderzochte skeletten van het mannelijk geslacht zijn beide methoden gebruikt. De uitkomsten zijn echter tamelijk verschillend te noemen hetgeen wellicht te wijten is aan de geschiktheid van de methode wat betreft de populatie.

De methode van Breitinger is alleen van toepassing op West-Europese mannen. Bij Breitingers methode worden de lengte van de humerus (H2), radius (R1b), femur (F1) en tibia (T1b) gemeten. Daarbij moet men rekening houden met een standaard deviatie van resp. 4.9, 5.4, 4.8 en 4.7 cm. Hierbij geldt dat de betrouwbaarheid van de benadering toeneemt naarmate meer botten onderzocht worden.

De methode van Trotter en Gleser is ook van toepassing op vrouwen. Daarnaast beperkt zich deze methode niet tot west-Europeanen, maar is ze ook van toepassing op 'American White, Negro, Mongoloid en Mexican'. Bij de methode van Trotter en Gleser worden de lengte van de humerus (H1), radius (R1), femur (F1), tibia (T1) of eventueel een som van een keuze uit de gemeten botten gebruikt. Bij individuen die ouder zijn dan 30 jaar wordt er een correctie toegepast van 0.06 cm afname in lengte per jaar.

Lengte van onderzochte skeletten

nummer	Trotter en Gleser			Breitinger	
	o.g.v.	corr.	lengte in cm	n	lengte in cm
1	fem+ti	1.38	173.9 +/- 3.74	3	169.5
2	ti+fib	2.4	158.8 +/- 3.55	/	/
3	rad+ulna		171.1 +/- 4.66	1	166.2 +/- 5.4
4	hum+fem+ti	1.02	168.3 +/- 3.51	/	/
5	hum+fem	1.54	168.6 +/- 3.94	2	166.4 +/- 4.85
6	fem+fib	1.305	163.9 +/- 3.62	4	169.6 +/- 4.95

corr = correctiefactor volgens het principe: (leeftijd-30) * 0.06.

n = aantal gebruikte kenmerken

fem = femur/ ti = tibia/ fib = fibula/ rad = radius/ hum = humerus

pathologische afwijkingen

nummer	pathologie
1-	*Status na impressie-fractuur van het os frontale op de plaats van de sinus frontalis *status na abces tabula externa
2-	*Tumor metastasen in pelvis en schedeldak. Mogelijk de ziekte van Kahler of Multipele Myestoma?
3-	*Een costa-fractuur *Enthesopathie bij wervelkolom *DDD *DISH met thoracaal grote osteofyten *Thoracaal noduli van Schmorl
4-	*DISH (lumbaal en thoracaal) *vOA (thoracaal/lumbaal) *pOA (rechter onderkaaksgewricht -eburnatie-) *Avulsie L4-L5 tussenwervelschijf *S6 (?) *Bevallingslittteken op os pubis
5-	*pOA (rechter schouder en rechter elleboog) *vOA (thoracaal) *DISH * Enthesopathie van Ligamentum longitudinale anterius van wervelkolom (marginale osteofyten langs wervellichaam) (ligamentum flavum)

- 6- *Scoliosis thoracalis
 *middenoorontsteking
 *pOA
 (arthrose) acromioclaviculaire gewricht, links en rechts
 *enthesopathie rechts (ligamentum longitudinale anterius et posterius)
 (voorste en achterste lengteband van de wervelkolom (Platzer, 1996:56)).
 *VOA (thoracaal en lumbaal)

Toelichting :

Avulsie is verplaatsing na afscheuring (in dit geval van de tussenwervelschijven).

DDD (Degenerative Disk Disease) is herkenbaar aan 'Noduli van Schmorl' in combinatie met een soort van lipje; marginaal osteofyten langs het wervellichaam. Het vezelachtige tussenwervelmateriaal wordt verdrukt. Als dit materiaal naar buiten toe wil 'ontsnappen' bouwt de wervel een soort van dam op. Als er binnen de wervelgrens druk ontstaat ontstaan er een soort van deuk in de wervel, de zogenaamde noduli van Schmorl.

DISH (Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis). Kenmerkend hiervoor is dat het bind- en kraakbeenweefsel gaan verbenen. Hoe ouder de persoon in kwestie is hoe duidelijkere vormen dit gaat aannemen. DISH gaat vaak gepaard met het ontstaan van osteofyten (botuitwassen) langs het wervellichaam. (Osteofyten kunnen echter ook ontstaan door discusschijfdegeneratie). Wanneer DISH bijvoorbeeld bij de bekkenrand gediagnostiseerd wordt heet het **Iliac Wiskering**.

Enthesopatie is een lokale verbindweefseling. Het is herkenbaar als bot-uitstulping.

Ziekte van Kahler/ Multipele Myeloma. Geen verdere informatie kunnen vinden.

Metastasen zijn uitzaaiingen (van tumoren in dit geval)

Nodulus van Schmorl, of zgn. Schmorl'se knobbeltjes zijn goed zichtbaar op röntgenfoto's en ontstaan wanneer tussenwerveldelen zich verplaatsen of doordringen in naburige wervellichamen (Platzer, 1996:54)

OA (Osteoarthritis) gewrichtslijtage. De toevoeging 'p' betekent peripheral en duidt erop dat het geen betrekking heeft op de wervelkolom; de toevoeging 'v' betekent vertebral en duidt erop dat het wel betrekking heeft op de romp. Arthrose is herkenbaar door de gaatjes die op het gewrichtsvlak zichtbaar zijn, door marginaal osteofyten langs de randen, en eburnatie (polijsting) van het oppervlak.

Osteofyten zijn botuitwassen

Een **Osteoom** is een goedaardig gezwel. Doorgaans te vinden in de buitenant van de schedel of op de schacht van de tibia

Scoliosis afwijkende zijdelingse verkromming van de wervelkolom. (Platzer, 1996:62)

Conclusie

Voor zover ik het in alle onervarenheid kan beoordelen is het botmateriaal van de 6 onderzochte individuen redelijk goed geconserveerd. Met uitzondering van skelet 3 (23-34 jaar) zijn alle individuen ouder dan 40 jaar geworden. Ik ga ervan uit dat dit een -voor die tijd- relatief oude leeftijd is. Van de zes skeletten waren er 2 van het vrouwelijk geslacht. Op grond van het documentatiemateriaal zou men echter mogen verwachten dat er vrijwel uitsluitend mannen op

de Franciscaner begraafplaats ter aarde besteld zijn. De aanwezigheid van de vrouwelijke skeletten kan verklaard worden op grond van het feit dat zich ook vaak burgerbegraafplaatsen op kloosterdomein bevonden. De gemiddelde lengte van de zes onderzochte skeletten is 167.4 cm. (mannen en vrouwen gezamenlijk gemiddeld). De relatieve ouderdom die men bereikte en in sommige gevallen de klaarblijkelijk grote lichaamslengte duidt erop dat de begravenen het redelijk goed hadden. (op grond van gegevens van P.M. Floore in de Dordtenaar).

Gebruikte literatuur:

Ascádi, G. Nemeskéri, J., (1970). *History of human life span and mortality*. Budapest.

Breitinger, W., Pot, T., (1937), Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthrop. Anz.* 14, 249-274, München.

Bush, A.J. (1996). Graven van minderbroeders aan Varkenmarkt: Resten gevonden bij graafwerkzaamheden stadsherstel. *Gorcumse Courant* (8/5/1996)

Floore, P.M. (1996). Begeleitend schrijven behorend bij de begravingen van de Varkenmarkt te Gorinchem.

Herrmann, B., Grupe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. (1990). *Praehistorische Anthropologie: Leitfaden der Feld- und Labormethoden*. Berlin: Springer Verlag.

Platzer, W. (1996). *Sesam Atlas van de anatomie*. Baarn: Bosch & Keuning.

Sjøvold, T. (1975). Tables of the combined method for determination of age at death given by Nemeskéri, Harasanyi and Ascádi, *Anthrop. Kozl.* 19, 9-22.

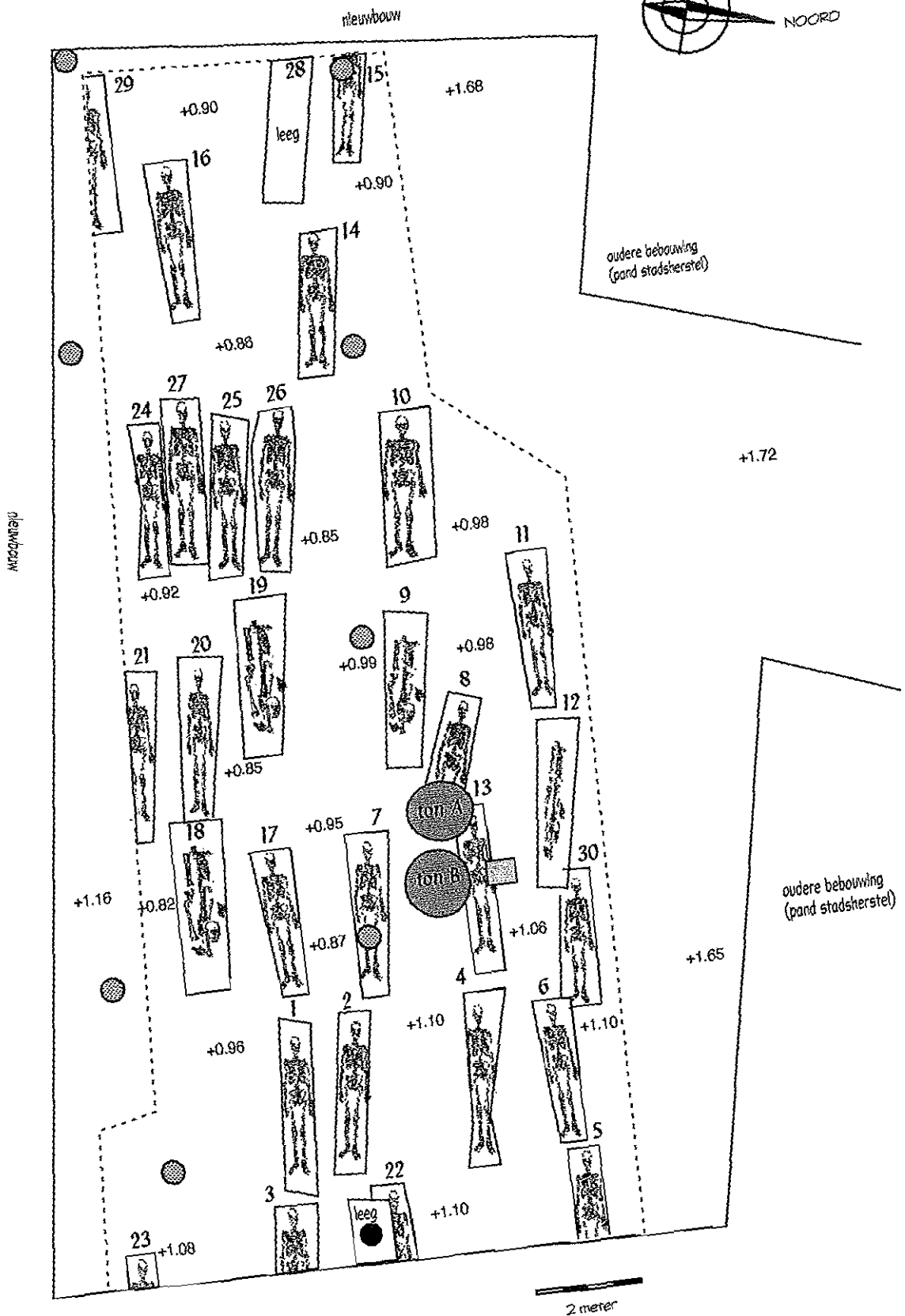
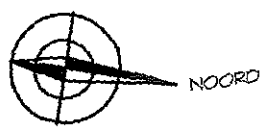
Skeletten monniken gevonden in Gorcum. *De Dordtenaar* (2/5/1996)

Trotter, M., Gleser, G.C., (1952) Estimations of stature from long bones of American whites and negroes, *American Journal of Phys. Anthrop.* 10, 463-514.

Dit verslag is geschreven naar voorbeeld van de uitwerking van 10 skeletten afkomstig uit de Kloosterkazerne te Breda door B.I. van Hoof (1 september 1994).

GORINCHEM - VARKENMARKT OPGRAVING KERKHOF MINDERBROEDERSKLOOSTER 15E & 16E EEUW

2 meter